

ШЫН

№ 111
(18073)

2011 чылдың
сентябрь 27,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Интеллектуал-политиктиг солун

Парлалга конференциязы

ХҮНДҮТКЕЛГЕ ТӨЛЕПТИГ

Дүүн, сентябрьның 26-да, Тыва Республиканың Дээди Хуралының биче залына "Чаңгыс демниг Россия" партиясының XII съездизиниң киржикчилери — Тыва Республиканың Чазааның Даргазы, партияның Дээди чөвүлелиниң кежигүнү Ш.В.Кара-оол, Тыва регион салбырының Политчөвүлелиниң секретары К.Т.Даваа, "Чаңгыс демниг Россия" партиясының политчөвүлелиниң кежигүннери А.П.Дамба-Хуурак, М.К.Монгуш олар республиканың массалыг информация чепсектериниң төлээлери-биле парлалга конференциязын эрттирген.

Журналистер съездиниң киржилеринден оң кандыг байдал-эрткенин, онзагай чүнү айтып, оон чүнү манап турганын, дыг өскерилгелер болганын а оларның идегел, бүзүрели ыткаттыгын бе дээрзин уургап, айтырыгларны салган. 3 муң киржикчилик бо съездиге тулда мурнунуң сорулгаларын гарып чугаалашкан. Аңаа бияның бүгү регионнарындан таш даштыкы чурттардан хөй элдер киришкен. Олар байыр киришкенин чылыг сөсүн чугаалаан. Ылаңгыя Кыдат-Коммунисттиг партиясының тө-териниң байыр чедиришкенин-Россияның сөзү, "Чаңгыс демниг Россия" партиясының ажил-херек-легери бурунгаарлаашкыга наар-даа аажок улуг рольду ап турарын онзалап айытканы гааралды болдурганын Ш.В.а-оол демдеглээн.

"Чаңгыс демниг Россия" пар-тиясының XII съездизи чүгө төпке а, Россияның регионнарынга аарыштыр онза уjur-уткалыг ад болган. Улуг мониторингини анизастан. Аңаа партияның ги чергениң чугула айтырыг-ы кылдыр көрүп турары төле-елдерин онзалап көргүскени, ле дугаарында кол федерал-ужур-уткалыг төлөвилел Кы-— Курагино демир-орук ту-н көргүскени регионнарың дырал-чуртталгазын экижи-инче "Чаңгыс демниг Россия" тиязының онза кичээнгейни андырып турарының бадытка-дыр. Бо-ла хуннерде съездиле-эрттирип турар "Чаңгыс дем-Россияның" оппонентилери оннарның амыдырал-чурттал-ынче ындыг-ла кончуг сагыш байн турарын массалыг инфор-ия чепсектерин дамчыштыр чон-ерип, билип, көрүп турары аажок. Федерация деңгелинде оннарның байдалын онзалап-уп турары, шынап-ла, хүндүт-ди, чоргааралды болдуруп ту-ын Шолбан Кара-оол дем-теди.

— Күрүне Думазының келир гулдаларына чурттуң Прези-тинге "Чаңгыс демниг Рос-сия" партиясының даңгызын баш-тын сумелзэн партияның дар-ы В.В.Путинниң саналы, ол ыш-РФ-тиң Президентизи Д.А.Медведевтиң партияның өмүнээ-ден Россия Федерациязының Президентизинге кандидат кылдыр а-дуржулгазы улуг колдаагы

В.В.Путинни депшидерин сумелзэ-ни съездиниң езулуг дүшкүрлүг кезээ болганын Шолбан Валер-евич өөрүшкү-биле онзалап айыт-кан. "Тывадан барган съездиниң киржикчилери биле Кыдаттан тө-лээлдер кожа олурдувус. Үстүнде чугаалааным ийи медеглелди ол өңүктөривис тура халчыл кээп, изиг адыш часкаашкынары-биле деткип, бистиң холувус тудуп, ба-йыр чедирип турдулар. Ол безин дыка хөйчү чугаалап турар ышка-жыл" — деп, Ш.В.Кара-оол чугаа-лады. Чурттуң бир политиктиг пар-тиязының ийи баштыңнары эрге-ча-гырга былаажып, бот-боттарын ажар дээш чүнү-даа кылырынга белен деп манап турган, Россияның суларалын күззэн чамдык кижилерниң күзел-бодалдары боттан-майн барган. Эрге-дүжүлгеден, акша-хөреңгиден бедик болуп, "Чаңгыс демниг Россияның" со-рулгаларын амыдыралга команда-ның принциптери-биле чедип алы-рының чугулазын хандыр билип турар удуртукчуларывыс, шынап-ла, хүндүткелге төлөптиг дээрзин Ш.В.Кара-оол база катап онзалап демдегледи. Политикага база идеалдарга, салган сорулгаларга шыңчы болур чорук, салган сорул-галарны командазы-биле боттан-дырары — партияның сорулгазы ол. А бо бүгүнү амыдыралга бот-тандыры, салдыгын эгелээшкени-нерниң күүселдизин чедип алыры дээр-ле, кижилерниң амыдырал-чуртталгазының чаагай чоруун чедип алыры-дыр. Кижиниң ажил-амыдыралы, ооң салым-чолунуң чаагай чоруундан күрүнениң бы-жыг чоруу, ооң ат-алдары, ажил-херектери дорту-биле хамааржыр. Съездиге хүлээп алдыгын про-граммалыг саналдарны чедир

грамма-биле соңгулдаларже пар-тия кирер. Ол программаларга — эгелээшкенинге даянып, бистиң сайыттарга бөгүндөн эгелеп чагыг-ларны амдан эгелеп белеткеп, ол эгелээшкенин деткивишаан, ону амыдыралга боттандыра даалга-ны бергенин Ш.В.Кара-оол дыңна-ты. Ылаңгыя аныяк специалистерге деткимче айтыры, акша-шалың өзүлдези, амыдыралдың кадык-чаагай омур-хевири — бистиң республикага эргежок чугула айтырыгларның бирээзи-дир.

Хөй-ниити организациялары-

ның, чазактың болгаш парламенти-ниң ажил-чорудулгаларына ха-маарыштыр чугаа болган. Үе ажил-чорудулгага чаартылгалар-ны негеп келген. Чаарттынып, бай-далды эки талаже өскерттир күзел чок кижилер эрге-чагыргага орбас уjurлуг. Эрткен үеде чеже-даа чедишкениннерлиг, эки ажилды кылып каан болза, ам бо хүннүң негелдези-биле экономиканы чаар-тырынга, социал байдалды экижи-деринге чаа-чаа аргалар херек, ону шимченгир аныяк кижилер кылыр уjurлуг. Идепкейлиг, тура-сорук-тук, эгелекчи саналдарлыг кижилерни бо хүн деткир херек. Чазак кежигүннеринге-даа, депутаттарга-даа хамаарыштыр негелде ындыг.

"Чаңгыс демниг Россия" пар-тиязының кежигүннериниң бо хүн-де ортумак назыны -45 хар. Ни-тизи-биле "Чаңгыс демниг Россия" партиязы бөгүн 1 миллион ажыг кежигүннерлиг. Квартал санында-ла ооң кежигүнүңгө чүс чедир кижилер кирип турар.

Күрүне Думазының депутатта-рының соңгулдаларына "Чаңгыс демниг Россия" партиясының ре-гионалдыг салбырының даңгызын баштап турарына чоргаарланып турарын Ш.В.Кара-оол демде-глээн. Партияның төлөвилелдери амыдыралда херек кырында бот-танып турарын сагындырышаан, ооң мурнунда ам туруп турар бирги чергениң айтырыгларына доктаа-ган. Ол дээр-ле орук айтыры, элек-три энергиязы-биле хандырылга, чуртталга тудуу-дур.

Бо хүнде партияның кол сорул-газы — съездиге хүлээп алдыгын программаларны, эгелээшкени-нерни чонга чедирери дээрзин пар-лалга конференцияның киржик-чилери демдеглээн.

Светлана БАЛЧЫР.

Кижизидикчи башкының хүнү-биле!

Байыр чедиришкени

Хүндүлүг кижизидикчи башкылар! Школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң хүндүлүг ажилдакчылары! Эргим өңүктөр!

Сентябрь 27-де, бөгүн, Бүгү-россияның эң аныяк байырлал-дарының бирээзи — Кижизидикчи башкының болгаш школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң ажилдакчыларының хүнүн дем-деглээр бис.

Силерге бистиң эң эргим ки-жилеривисти — уругларывысты бүзүрөп турар бис. Ада-иелерин-ден аңгыда, оларга эң бир дугаар дагыныкчылар болгаш башкылар силер болуп турар силер. Бо хүнде уруглар садтарының педагогта-рынга, методистеринге болгаш өске-даа ажилдакчыларынга чаш-тарга оларның берип турары изиг чүрээ болгаш сагыш салышкыны дээш өөрүп четтиргенивисти иле-редип турар бис.

Кижиниң аажы-чаңы болгаш кадыкшылы ооң амыдыралының баштайгы чылдарында хевирлет-тинер, ындыг болганда бичи кижиниң келир үедеги салым-хуузу ки-жизидикчи башкыларның кичээ-гейинден болгаш сагыш човаачал

чоруундан дыка хамааржыр. Си-лерниң дузаңар-биле чаштар амыдырал-биле таныжып, найы-ралга, Төрзэн чуртунга ынак бо-лурунга өөренип, өөренир чорукка чаңчыгып турарлар. Оларга кол-лективке амыдыралдың билиглерин болгаш дуржулгазын чедирип ту-рар силер. Школа назыны четпээн уруглар албан черлерин уруглар садтары деп анаа эвес адап турар, ол дээр-ле, шынап-ла, өөрүшкүнүң болгаш идегелдиң чечектелип турар сады-дыр.

Эргим өңүктөр! Мергежили-нерге шыңчы чорууңар, эриг-чым-чак сеткилиңер, чаштар дээш са-гыш салышкыныңар дээш өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис. Профессионал байырлалыңар-биле изиг байыр чедиришкенин хүлээп ап көрүңер! Силерге кадык-шылды, бүгү-ле эки чүүлдерни, чо-гаадыкчы чедишкениннерни, чаа-чаа программаларны, чаштарның бол-гаш ада-иелериниң хүндүткелин чаалап алырыңарны күзедивис!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.
Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы К. ДАВАА.

САГЫШ-СЕТКИЛИНИҢ ЧЫЛЫ-БИЛЕ

Садиктиң эргелекчизи Долаана Сарыг-Донгак бичи бөлүктүң уруглары-биле.

Уруглар садтарының Кижизидикчи башкыларының хүнүн таварыштыр Кызыл хоорайның муниципалдыг № 4 школа назыны четпээн уругларның өөредилге албан черинге четтивис.

Бо уруглар сады удавас тур-густунганындан бээр 50 чыл бол-ганын демдеглэп эрттирер, а сен-тябрь 27-ниң хүнүн, профессионал байырлалын уткуштур ооң эрге-лекчизи Долаана Нуржук-ооловна Сарыг-Донгакка ужураштывыс. Ол удуртуп турар коллективиниң дем-ниг ажилын үнелеп, макталдың сөстөрүн чугаалады. Ында ажил-

иш бодунуң ши-биле чымыштыг чоруп, уруглар ээлчеглиг кичээл-деринче киреринче белеткенип турдулар. Оларга кичээл бүрүзү чаа-чаа солун чүүлдерни, билиш-киннерни бээр. А башкылар амгы үениң негелдези-биле ажилдап, уругларның кадыкшылын быжыг-лаар угланышкыныг тускайжыт-кан технология езугаар ажилдап

турар. Ол сорулганы уруглар садының кол-лективи төлөптиг боттан-дырып турар болгаш шаңнал-макталы-даа хөй. Мында езулуг-ла мергежилге бердин-ген, бичи уругларга са-гыш-сеткилиниң чылыын берип чоруур кижилер ажилдап турар.

Азияна ХОМУШКУ.
Чингис СААЯНЫҢ
тырттырган чуруктары.

Чечектеривис кайы хире, чараш турган ийи, аргыны чыгып алыңар.

Чурттуң политиктиг амыдыралы

ЧАҢГЫС ААЙ ДУГУРЖУЛГА ЧЕДИП АЛДЫНГАН

● "Чаңгыс демниг Россия" партиязының съездизиниң делегаттарына сөс

Бүгү-россияның "Чаңгыс демниг Россия" партиязының XII съездизин чурттуң моон соңгааргы сайзыралына, чурттакчы чоннуң амыдыралына чогумчалыг көскү өскерлишкннер болурунга идегел-биле доозулган. Байдалдың ындыг чедишкннерлиг доостуру мурнунда билдинип турган. Чүге дээрге ооң организакчылары тергин эки белеткел-биле ол шуулганын эгелээн. Ол съезд эрге-чагырганың хаагынын эвес, а ажыын, ооң туржук президент соңгулдаларына уткуштур тургустунуп келир янзы-бүрү шуугаазыннарның оруун билдилин-биле дуглаар аргалыг болган.

Ол съездиден үндүрер кол түнел Владимир Путин чурттуң Президентизи албан-дужаалче эеп келиринге белен, а Дмитрий Медведев Россияның Чазаан удуртур сорулгалыг дээрзи болур.

"Чурттуң чону Россия Федерациязының Президентизинден, Чазааның Даргазындан эрге-чагырганың келир үедеги тургузуунун дугайында, соңгулдалар соонда ооң күүсидир хүлээлгелеринин дугайында, бистиң кандыг саналдарывысты кириеринин дугайында манап турары билдингир. Келир үеде канчаар ажилдаарывысты дугуржуп алган бис дээрзин силерге дорту-биле чугаалайын" — деп, Владимир Путин съездиге демдеглээн — Каш чыл бурунгаар-ла дугуржуп алган бис. Мен-даа, Дмитрий Анатольевич-даа кымның кайы албан-дужаалга олураары чугула эвес, а силерниң-биле моон соңгаар кады канчаар ажилдаарывыс чугула деп бир демей санап турар бис" — деп, ол уламчылаан. "Экономиканы-даа, социал адырны-даа болгаш политиктиг системаны-даа чаартыры — бо дээрге бистиң үр үеде ажилдап келген угланышкынывыс-тыр. Чурттуң келир үези кандыг болурун бир демей көрүп турар бис. Келир үениң планнары бисте демей, күрүнениң мурнунда тургустунган нарын айтырылгаларга харыыларывыс база чаңгыс. Бо дээрге эң чугула чүүлдер-дир" — деп, Дмитрий Медведев аңаа улаштыр деткип чугаалаан.

Күрүне Думазының соңгулдаларына хамаарыштыр Владимир Путин "Чаңгыс демниг Россия" партиязының даңзын чурттуң Президентизи баштаар чаңчыл сөөлгү үеде тыттып келген дээрзин демдеглээш, Дмитрий Медведев партияның даңзынга бир дугаар болурун саналдаан: "Ол чорук партияның ат-алдарын бедидер болгаш ооң шынчы тирилелгезинге чедирер".

Аңаа харыы сөс чугаалап тургаш, Дмитрий Медведев бүзүрел дээш өөрүп четтиргенин илереткеш, "Партияның даргазы Владимир Владимирович Путин ол даңзыны баштаарын менден болгаш съездиден дилээн-дир. Ол саналды хүлээп ап тур мен" — деп харыылаан. Ол саналдан ойталаваан чылдагаанын чурттуң Президентизинин чорудуп келген угланышкынын "Чаңгыс демниг Россия" аажок деткип келгени деп демдеглээн.

"Чаңгыс демниг Россия" чаартылгалар негеттинип турар партия — деп, Д.Медведев улаштыр чугаалаан, — Аңаа душ болуп кирген кижилерден ол адырлыр ужурлуг. Бистер, мында олуруп турар бүгү кижилер,

партияга улуг-улуг чаартылгалар негеттинип турар дээрзин билеп тур боор. Ол моон-даа ажык, дээштиг болгаш бодунун туружун камгалап тура, чүткүлдүг болур ужурлуг" — деп, ол түннээн.

Шолбан Кара-оол: «Партияның шийтпири чурттуң турум чоруун быжыглаарынче угланган».

"Чаңгыс демниг Россия" партиязы ажил-херекчи болгаш туруштук кижилерни каттыштырып турар. Ындыг-даа болза, оларның кижилерин аңгы-аңгы үзел-бодалдыг, а ол бодалын ажык-биле илередип шыдаар. Ол кижилерни чаңгыс күзел — чурттуң келир үези дээш ажилдаар күзел каттыштырып турар" — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол демдеглээн. Съездинин хүлээп алган шийтпири Россияның турум чоруун быжыглаарынче угланган дээрзин ол улаштыр демдеглээн.

"Шуулганга хүлээп алдынган политиктиг шийтпирлерни чүгле ол съездинин киржикчилери эвес, Россияның чурттакчыларының дыка хөй кезин чогумчалыг хүлээп алган дээрзинге бүзүрээр мен — деп, Шолбан Кара-оол уламчылаан. — Дмитрий Медведев биле Владимир Путинниң бот-боттарын хүндүлөжир чоруу, бот-боттарын деткижер чурттуң мурнунда тургустунган нарын сорулгаларны, хүн бүрүнүн айтырылгаларын болгаш регионнарның берге байдалдарын чогумчалыг шийтпирлеринге улуг арганы берип турар". Тываның Чазааның Даргазының санап турары-биле алырга, "Чаңгыс демниг Россия" партиязының ажил-чорудулгазына күрүнениң баштыңы чаа чүүлү кирип турар. "Соңгулдаларның бергелерин төлөпти-биле ажып эртер, ажык болгаш шынчы, салдынган сорулгаларны чедип алырынга сыныш чок болур сорулганы Дмитрий Анатольевич салган-дыр. Ол бисти улуг болгаш харыысалгалыг ажилче угландырган. Ооң бодап турары-биле алырга, Россияның парламенти үениң негелдезинге дүүшкөк, ажык-чарлыг болгаш дээштиг болур ужурлуг" — деп, Шолбан Кара-оол уламчылаан.

Партияның съездизинин үезинде Күрүне Думазының депутаттарының кандидаттарының даңзын 80 регион аайы-биле тургускан. Тыва Республикандан регион даңзын Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол баштаан. Ийи дугаарында — Күрүне Думазының депутаты Лариса Шойгунун, үшкүзүндө — сурагылыг мөге, чаагай сеткилдиг ажил-чорудулгазы дээш чонунун хүндүткелин чаа-

лап алган Маадыр Монгуштуң ады бар, даңзының дөрт дугаарын "Чаңгыс демниг Россияның" аныяк гвардиязының төп штавының удуртукчузу Константин Мазуревский ээлээн.

Күрүне Думазының депутаты Лариса Шойгу эрткен праймеризиниң түннели-биле депутаттың кандидаты кылдыр депшиткени дээш республиканың чурттакчыларына өөрүп четтиргенин илергейлээн. Ооң санап турары-биле алырга, Тываның социал-экономика хөгжүлдэзи дээш моон соңгаар-даа улуг-улуг ажилдарны кылыры-чугула болуп турар.

Улуг политикага бир дугаар кирип турар Маадыр Монгуш амыдыралдың кадык хевирин пропагандалаарына, күш-культураны болгаш спортту сайзырадырына улуг салышкынны салып турары дээш "Чаңгыс демниг Россия" партиязын хүндүлээрин дыңнаткан. Ол бүгү республикада каракка көскү чүүлдер-дир, ооң чижектери хөй.

"Чаңгыс демниг Россия" партиязының съездизинге киришкен Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазы Каң-оол Даваа шуулганга салдынган сорулгаларны күүсидир эргежок чугула дээрзин демдеглээн. "Ол сорулгаларны күүсидип, чон-биле, чон дээш ажилдаар ужурлуг бис" — деп, ол чугаалаан.

"Чаңгыс демниг Россия" партиязының XII съездизинин ажылы-биле бажыңына, теле-визордан танышкан күш-ажылдың хоочуну, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы Эрес-оол Саая мынчаар чугаалаан:

— Бо демократия эгелээн соонда мындыг улуг хемчээлдиг чыыштарга изигиз маргылдаалар, аас былаажышкыны, оон туржук холдамнажыр чоруктар хөй боор чүве. Баштайгы үеде ындыг чүүлдерни сонуграп көрүп турган мен, ооң соонда хөөн калган, харын-даа эгенчиг апарган. Ажык-биле чугаалаарга, чурттуң политиктиг амыдыралының бүдүүзүндө ажыттыг болгаш база улуг шуугаазынның үндүрер боор деп бодаан мен. Херек кырында ындыг эвес болду. Россияның удуртукчулары Дмитрий Медведевтиң болгаш Владимир Путинниң деткимчези-биле чугула политиктиг айтырылгаларны мерген угаан-биле, чөптүү-биле болгаш ажык-чарлыгы-биле шийтпирледи. Шак ындыг шийтпирин аас-дыл үндүрбези, чыылган хөй-хөй кижилерниң чаңгыс демин болдураары чөп. Съездинин ажылына сеткилим ханды. Ооң шийтпири чурттуң, ооң иштинде бистиң республикавыстың бурунгаар хөгжүлдэзинге быжыг үндөзүннүң тургустунарына чигзиниг чок-тур.

Чурттуң амгы Президентизинин саналын езугаар келир Президент соңгулдаларына Владимир Путин дээш бадылаарывысты амдыгааштан шийтпирлеп алдывыс. Ол мурнунда база Президент албан-дужаалына ажилдааш, чуртту кризистен үндүрер талазы-биле хөй чүүлдерни кылып шыдаанын утпаан бис.

Бистиң корр.

КАДЫ АЖЫ
ЖЫЛГА

КЕРЭЭЛЕРНИ ТҮҢҮ 11 МЛН РУБЛЬ

Сентябрь 25-те Кызыл «Сүбедей» спорт комплекси регионнар аразының III «Т. Хакасия- Красноярск край ажилдажылга — 2011» деп дүш хүн дургузунда үргүл ажылын дооскан.

Ону 40 муң кызылчылар болгаш барып көргөн. Делгелгениң чилери 1104 керээлерни болгаш жулгаларны чарып алган, ол сан 2011 деңнээрге, 10 катап хөй болгаш Чардынган керээлерниң түңү 11 млн. 888 муң рубльга дең.

Тыва Республиканың девискер бодунун бизнес ажылын чорудар хуу сайгарлыкчыларга болгаш бүчүрлеринге «төгерик столду» эрт Аңаа биче база ортумак бизнестин раарына күрүне деткимчезинин хевирлерин тайылбырлап, билдинтирилгаларга дорт болгаш негте харыыларны берген.

Делгелгениң байырлыг хаашкы белеткел ажилдары чоруп турар а Хакасия Республиканың Ча. Даргазының оралакчызы Александрович Кочетков-биле чугаалаан.

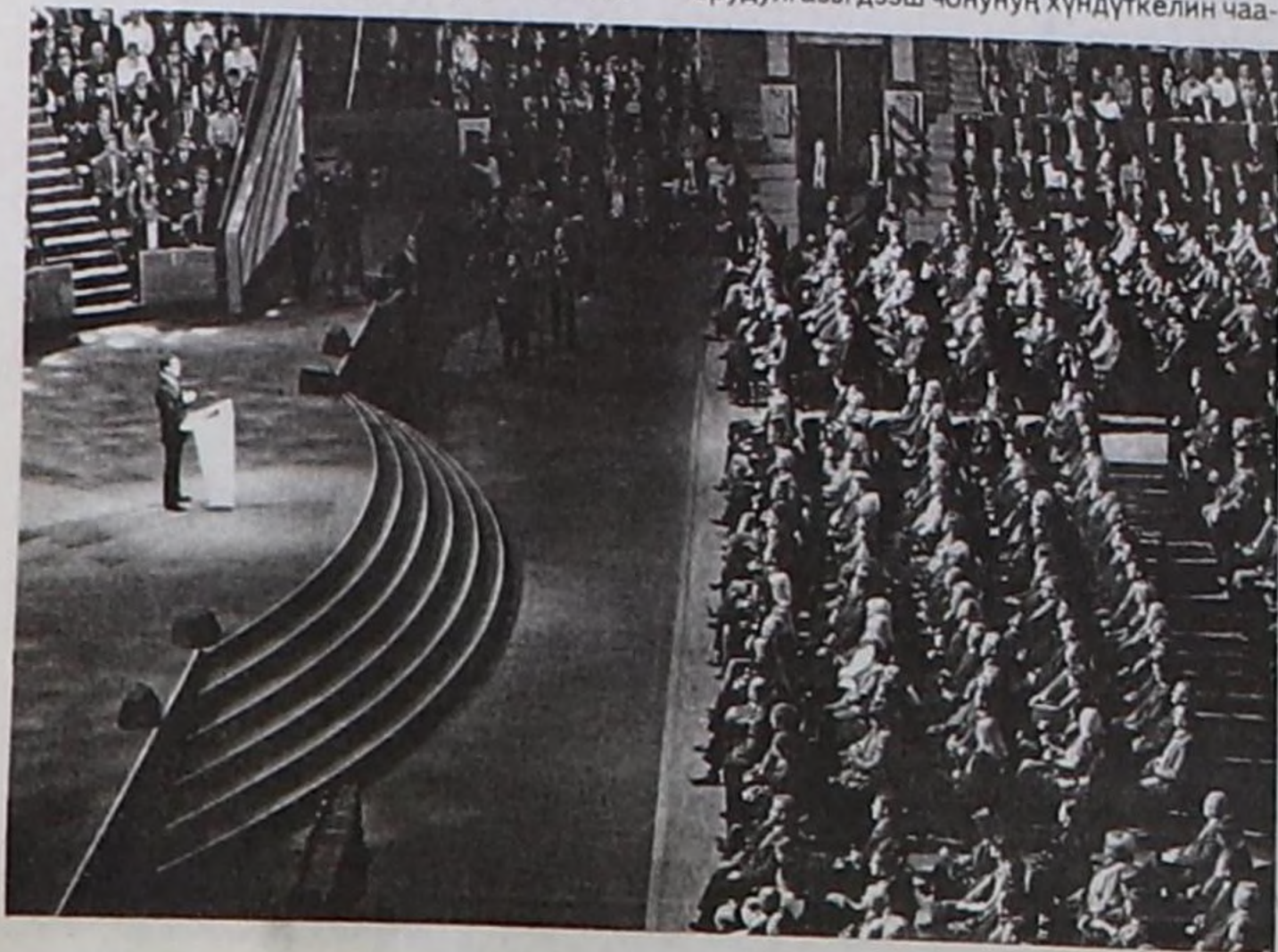
— Делгелгениң ажылының дүш хөй-ле чүүлдерни чугаалаксап турары дугаарында демдеглеп каар болза, киржикчилерниң саны 100-тен оларның белеткел баа шыыракт дээрзинде Тыва Республикага хевирлиг делгелгени организастап эринге чигзиниг турганын чажырбасынчан Тываның Баштыңы Ш.В.Кара-деткимчени берип, регионнар аар кады ажилдажылга түннелдиг болчугаалап турганын ам сактып, шынап-сестери чугаа кырынга артып кхерек кырында боттанганы өөрүн-Эрткен чылдар дургузунда Сибирь кээринин янзы-бүрү бүдүрүлгө Кызыл хоорайда боттарының салбы ажыдып, чедишкнниг ажилдал тур Делгелгениң киржикчилери силерни публиканың үндүрүг албанынче эвээтүннүг акшаны кирип турарындан асаң-хөө талазы-биле сайзыраарын идигни берип турар. Келген аалдыштаныр, чөмненир, боттарына бараан садып алыр болгай, ол республика бюджетинче акша кирген. А эң-не кол чүүл болза, делгелгени жикчилеринин барааннары улуг реклалган, ооң соонда оларның саарылгакатап улгады бээр чугаалаан.

Бодум өмүнээден Тывага ксанымда-ла, алгы-кештен, дүктен кылгаш хеп аймаан ыяап-ла садып алыр меудаада тус черниң турисчи фирмалары улуг сонугадым. Оларның чонга чатурар ачы-дузазы тускай солун база чоннуң культуразын чедимчелиг көрүм таксанчыг-дыр — деп, Александр Кочетков чугаазын доосту.

Делгелгениң киржикчилери шупту атка төлөптиг дээр болза, частырыг бынчалза-даа тергиннерниң тергинилереп, алдын медальдарны чоргаарал хүлээп алдылар. Олар кымнарыл «Д. Климат-Сервис» (Кызыл), садыг «Пот Дизайн» (Кызыл), холдинг «Водо» (Абакан), «Видом» (Абакан), «Апп» (Абакан), «Древ-Люкс» (Абакан), Республиканың туризм талазы-биле «Минус этнокультура комплекси» (Алдын-Бу (Кызыл).

Бо эрткен делгелгениң түннелинде чыдар регионнарның бүдүрүлгелери бо хуу сайгарлыкчылар аразында а херекчи харылзаа улам быжыгып, кай талага ажыктыг кады ажилдажылга ла тургустунар деп киржикчилерин а ишчи чугааларын дыңнааш, билдим.

Азияна ХОМУШ

«МЕН КҮЖҮГЕТТЕР АЙМААНАНДАН МЕН...»

• К.С.Шойгунун төрүттүнгенинен бээр 90 чылынга тураскааткан байырлалдан репортаж

Сентябрьның 24. Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл сумузуна билдингир күрүнө ажилдакчызы, чогаалчы, журналист К.С.Шойгунун төрүттүнгенинен бээр 90 чылынга тураскааткан сактыышкын кезээзи.

Кара-Хөлдүн Күжүгет Хензиг-ол аттыг көдээ Культура бажыңы. Ажылган чон фойеде азып каан ха-а солуннар, стендидерни сонур-ап көрүп турда, бистер, журна-листтер, чогаалчылар, оларга катчы-тердис. "Өг-бүлөм — мээң ши-зим", "Мен Күжүгеттер аймаандан-мен..." деп улуг стендидер Күжүгет-Серзеевич Шойгунун ада-ызыгуу-нун, ук-төөгүзүнүн дугайында-өөгүп турар. Оларны аңгы-аңгы-ыларда тырттырган фото-чурук-ар-биле каастаан болду.

К.С.Шойгунун ада талазындан-өөгүзүн бирден бир чокка ында-айылбырлап каанын сонургап-омчудувус. Кара-Хөлдүн күжү-еттер аймаанын чагырыкчызы-удек-оолдун кады төрөөн дунма-ы. Дугар Күжүгеттен Шойгуларның-төөгүзү эгелзэн чүве-дир. Оон-угу огуу Маай Күжүгеттин огуу Се-зз Күжүгет аңчы, балыкчы, мал-ын кижжи чораан. Кара-Хөлгө сай-рыкчы чорукту база бир дугаар-елзэннерниң бирээзи. Кара-өлгө бир дугаар балык артели ол-кыткан. Өөнүн ишти Мүргүлчү-дерековна Күжүгет — Долгар-ыжы уруу деп улуг хам кижиниң-уу. Долгар хамның кады төрээ-ри Баалыкпай, Пар-оол, Демби-л, Узун Хелиң (Чымба хелиң)

олар. 7 ажы-төлдүн иези, тус черниң-херээженнер чөвүлелиниң удур-тукчузу чораан. Олар хөй ажы-төл-дүг болган: Шойгу, Вера, Зоя, Ли-за, Калинин-оол, Борбак, Климаа... Күжүгеттерниң ажы-төлү бичии-зинден-не ада-иезинге дузасын-көргүзүп, анай-хураган, бызаа-молдурга дозуп, өшкү-хой када-рып, ажыл-ишчи ада-иезинден-үлегер ап өзүп келген.

Шойгу Күжүгет чээрби хар-лыында Нарынның алдын уурга-йынче эштери Виктор Сагаан-оол, Майын-Тараа Иргит олар-биле-ажылдап чорупкан. Төрзөн «уязы-дан» аныяк оол ынчаар «ужуп үн-геш», эртем-билиг чедип, бедик эр-ге-дужаалдарга чедир ажилдаш-көскү күрүнө ажилдакчызы, жур-налист, чогаалчы болган.

К.С.Шойгунун кады төрээни-ри: Вера Серзеевна 1924 чылда-төрүттүнген — Россия Федерация-зының алдарлыг башкызы, "Үжү-лел" номун автору. Хөй чылдарда-Ак-Туруг ортумак школазының ди-ректору болуп ажилдап чораан; Зоя Серзеевна, 1927 чылда төрүт-түнген — башкы, Танды, Чөөн-Хем-чик кожууннар башкылап чораан; Елизавета Серзеевна, 1930 чылда-төрүттүнген — башкы, Ак-Туруг-ортумак школазынга ажилдап чо-

раан; Калинин-оол Серзеевич — ге-ология-минералогия эртемнериниң-кандидады, бойдус курлавырлары-ның шинчилел институтунун дирек-торунун оралакчызы, Тыва Респу-бликаның эртемниң алдарлыг ажил-дакчызы, Борбак Григорьевна — 1942 чылда төрүттүнген — башкы, Чөөн-Хемчик кожуунун партия-совет ажилдакчызы, Климаа Се-рзеевна, 1945 чылда төрүттүнген — башкы, Мөңгүн-Тайга кожуунга-ажылдап-чурттап чораан. Алышкы-лар, угбашкыларның чашкы шаан-дан амгы үеге чедир ажил-амы-дыралын көргүскен фото-чурук-тардан дыка хөйүн билип ал болур.

База бир стендиде фото-чурук-тарда — Шойгуларның өг-бүлөзи: аныяк специалист — зоотехник кыс-Александра Яковлевна Кудрявцева-аът мунуп алган аалдар кезип чо-руп турда тырттырган чуруу, Шой-гулар уруу Лариса-биле (1956 чылда-тырттырган чурук); Шойгуларның-өг-бүлөзи огуу Сережа, уруу Ла-риса-биле (1953 чыл);

"Өскөн одааның чылыы" деп-стендиде К.С.Шойгу Кара-Хөлгө 80-харлаанында кээп чорааны, Шой-гуларның өг-бүлөзи Күжүгет Се-рзеевичниң 85 харлаан юбилейин-де, огуу К.С.Шойгу Кара-Хөлде-вертолеттук ужуп чедип келгенде-тырттырган чурук — чаңгыс чер-чурттугларының аразында, одага, Кара-Хөлдүн эринде дизе-ле, төөгүлүг минуталары херечилеп-арткан фото-чуруктар-ла хөй.

"Кара-Хөлдүн алдарлыг кижжи-

лери" деп стендиде генералдар: В.Б.Кара-Сал, С.С.Күжүгет, С.К.Шойгу база Алашты кежилдир беш-көвүргүнү туттурган Кошкар-оол-Богатырь Самбуевич, эртемден-нер, артистер, чогаалчылар дизе, кымнарны чок дээр.

"Мен Күжүгет аймактан мен..." деп сактыышкын кезээзинде кел-ген хүндүлүг аалчылар-ла хөй: Тыва Республиканың Чазааның-Даргазының оралакчызы Дина-Оон, ТР-ниң өөредилге болгаш-эртем сайыдының хүлээлгезин-күүседип турар Органа Натсак, Бай-Тайга кожуун чагыргазының-даргазы Михаил Монгуш, кожуун-баштыңы Петр Сарыглар. К.С.Шойгунун кады төрээнири — Ка-лин-оол Серзеевич, Борбак Гри-горьевна база өгбениң улуг уруу-Светлана Күжүгетовна база чедип-келгенинге кара-хөлчүлөр дыка-ла-өөрүп уткуп турлар. Оон аңгыда-чогаалчылар: Кара-Күске Чооду, Лидия Иргит, Алексей Бегзин-оол-олар база чогаалчы, журналист-коллегазының 90 харлаанын дем-деглеп турар байырлалга киржип-чедип келген.

Аалчыларны ак хадак-биле-ут-кааш, баштай-ла Алаш хемниң-бажыңга, Кара-Хөлгө чедирген. Ак-Кара-Сугунун төнгөн аксында, Алаш-хемниң агып баткан бажы Хөл-Өөжүнүн бетин чарыы Шаараш-деп-өдөкке четкеннер. Аңаа Күжүгет-Серзеевич төрүттүнген.

— Мындыг чараш бойдус-чуру-малдыг черге төрүттүнген кижиниң

сагыш-сеткили байлак, салым-чаяны бедик болбайн канчаар. Бойдус ажы-төлүн ала-чайгаар-ажыл-ишчи, эрес-кежээ болурунга-өөреди бээр бай-байлак оран ыш-кажыл — деп, Бай-Тайганың Кы-зыл-Дагдан уран-шевер мастер-Владимир Шөмбүлович биле өөнүн-ишти, хоочун башкы Чечекмаа-Хертековна магадап чугааладылар. Шынап-ла, келген аалчы бүрүзү-хөлдүн чараш-каазын, Алаштын-шапкынын, агарның арын, күскү-бойдустун шиник-каазын магадап, кайгамчык энергия-күштү оон-алган.

Байырлыг кезээни башкарык-чылар — Кара-Хөл ортумак школа-зының директору Андриан Иргит-биле культураның ажилдакчызы-Антонина Адыгбай олар ажытты. Кара-Хөл суму чагыргазының-дар-газы Долбан-кыс Танововна Херте-к чыылган чонунга, хүндүлүг аалчы-ларынга байыр чедирип, орук-суурну ырак дивейн, моорлап кел-гени дээш өөрүп четтиргенин иле-ретти. Суму чагыргазының дарга-зы Д.Т.Хертек, хоочун культура-ажылдакчызы Р.С.Монгуш улуг-өгбези, чаңгыс чер-чуртуу К.С.Шойгунун намдарын делгереңгейи-биле таныштырганы дыка солун-болду.

(Уланчылыг).

Светлана БАЛЧЫР.

Кызыл-Кара-Хөл-Кызыл.

ҮЕНИНҢ АЛДАР-АТТЫГ, ТӨЛЕПТИГ КИЖИЗИ

• Күжүгет Серзеевич Шойгу дугайында сактыышкын

биле, номчукчулар-биле, келир үе-ниң салгалдары-биле үлежирин-К.С.Шойгу дорт хүлээлгези кыл-дыр хүлээп чораан.

Бодунун чогаал-эссезин ол-бирги арындан бижип турар. Номда-тодаргай кижилерниң дугайында-төөлүг чурумалдар хөй, ылаңгыя-оон өскөн-төрзөн чери Кара-Хөл-дүн күжүгеттер аймаанга хамаа-рыштыр. Тывалар шаг-шаанда-тура, чеди ада чедир төөгүзүн-билген турар чаңылды сагып келген. Өгбелериниң, аймак төрелдериниң-дугайында шаг-шаандан бээр аастан-аас дамчып, салгалдан салгалче-тивалар үспейн дамчытып чораан. Ол-чоннун дириг төөгүзү бооп, үелер-ниң харылзаазын тудуштуруп келген.

Бир катап 2005 чылдың майда-ол база катап телефоннап келгеш, ажил-амыдыралым кайы хире-чоруп турарын сонургап айтырган-соонда чугаалады: "Мээң оглум-шагда-ла дыка солун төлевилел-бо-дап алган кижжи, ону боттандырар-дузалакчы дилеп турар. Мен силер-ни сүмеледим, силер шыдаар си-лер, бүзүрээр мен. Оглум силерге-долгаптар" — диди.

Шынап-ла, бир-ийи хүн эрткен-де, Сергей Күжүгетович долгап-келди. Кысказы-биле төлевилел-дугайында тайылбырлааш, чалады. Шынап-ла, кайгамчык төлевилел-дир дээрзин, оон-биле чугаалаш-кан соонда, билдим. Тыва чоннун-төөгүзүнүн, этнографиязынын, культуразынын, езу-чаңылдары-ның болгаш Тываның төөгүзү-болгаш археологиязынын дугайында-эртем, чырыдышкын болгаш-публицисттик чогаалдарының анто-логиязын тургузары болгаш чырыкче-парлап үндүрери — төлевилелдин-сорулгазы. Антологияның ады —

"Урянхай. Тыва дептер". Моолдарның "Алтан-тобчи" ышкаш, хөй кижилер-ниң угаан-бодалының күш-ажылының түннели болур.

Күжүгет Серзеевич — бо улуг төлевилелдин-идейлиг хей-аът кирик-чизи-дир. Сергей Күжү-гетовичниң даалгазы-биле ол антологияның-томнарының утказын-Күжүгет Серзеевич-биле-сайгарып турдувус, кайы-эртемденнерниң кайы-ажылын, кайы хире хемчээлдиг-кылдыр кайы томунче кириерин-тодарадып ажилдаан бис. Ол-эртемденнерниң хөй томуг ажил-дарын Сергей Күжүгетовичке каш-хонук дургузунда эккеп бээр тур-дум. Каш-ла хонуктуң дургузунда-ол бүгү ажилдар-биле таныжып-четтигеринден аңгыда, бодунун-бодалын чугаалап, сүмезин берип, кайы ажилдың кайы кеззэн анто-логияже киирзе чогуурл дээрзин-ол айтып каар турду, кайгамчык-ла-ажылгыр кижжи.

Чогаалчы кижжи болгаш, Күжү-гет Серзеевич антологияның бирги-томнарында В.А.Чивилихиниң "Па-мять" деп роман-эссезинден улуг-полководчу Чингис-Хаанның маа-дырлыг шериг баштыңы урянхай-уктуг Субудай дугайында үзүндү-лерни болгаш Урянхай крайга чурт-тап турган баштайгы орус кижилер-ниң бирээзи, декабрист Николай-Мозгалевикийн уйнуу Владимир-Александрович Мозгалевикий дуга-йында (ол Урянхайга хөй чылдарда-чурттаан болгаш ону чон Кара-Сал-деп билир, ынчаар адаар турган)-антологияже кириерин сүмелзэн.

Мынчалдыр тыва чоннун алдар-лыг огу-биле кады ажилдаар аас-кежиктиг болганым ол. Ол үениң-дургузунда оон сагыш-сеткилин-чаражын, сеткил-хөңүнүн байын, мерген угааннын билдим. Оон-өөнүн ишти Александра Яковлевна-биле шайлап ора, Күжүгет Серзее-вич эртем ажилдарын номчуп, сайгарып ораар аразында чүнү-чугаалашпаан дээр. Александра-Яковлевна аажок холу чөмзиг-ки-жи, ынчангаш оон дыка хөй чаагай-чөмнерни канчаар белеткээриниң-аргаларын өөренип алган мен.

К.С.Шойгу келир үениң салгал-дарының мурнунга бодунун харыы-салгазын билип, Тыва дугайында, чаңгыс чер-чурттугларының дуга-йында олар кезээ мөңгөде чоннун-сеткил-сагыжынга артсын дээш-бижип чораан. Журналист, чогаал-чы кижжи болгаш, оон чогаалдары, кижилер дугайында сактыышкын-нары чылыг, чырык.

Тыва чонунун сагыш-сеткилинге-Күжүгет Серзеевич арын-нүүрүн, алдар-төлептиг кижизи бооп артар.

Кара-кыс АРАКЧАА.

Кайы-даа чоннун, кандыг-даа кижиниң амыдыралында-улуг салым-чолдун, улуг ажил-херектерниң кижилери-таваржы бергилээр болгаш олар амыдырал дээр кыска-кезиндектиң иштинде чоннун-даа, кайы-бир кижиниң-даа-салым-чолунга балалбас исти арттырып каар. Олар чоннун-угаан-сагыжынга уттундурбас болуп, харын-даа мөңгөде-артар.Ындыг кижилерниң бирээзинге күрүнө деңнелинде-угаан-бодалдыг, биче чурту Тывазының болгаш улуг чурту-Россияның езулуг патриоду Күжүгет Серзеевич Шойгу-хамааржып чораан, хамааржып чоруур болгаш хамааржып-артар дээрзинге бүзүрээр мен.

Күжүгет Серзеевич-биле чүгле-чыс үеде чурттаар звес, а оон-ле хууда таныш, кады ажилдаар-с-кежиктиг болган мен. Бир ка-2003 чылдың күзүнүнде мээң-ылдап турганым Россияның Чон-нының ассамблеязының күүско-нгат-телефонче мени кыйгырткан, күжүгет Серзеевич мени хереглеп-ар болган. Бистиң улус ындыг-болгай, баштай кайы хире амы-рап-чурттап турарын, кадыкшыл-ыдалын, ажы-төлүн сонургап-тырар. Күжүгет Серзеевич база-чалды, оон соонда Тыва-биле-ылзаамны сонургап айтырган-анда, ам-на чүнүң ужурунда теле-н долгап турарын тайылбыр-ды.

— «Кара-кыс Донгаковна, мен-нда тыва дылда сактыышкыннар-кып алган кижжи-дир мен ийин, ону-ус дылче очулдуар кижжи тып-н тур мен. Харалаан, бо шагда-н-чуртувуста тыва дылда номнар-чуур кижилер ховартаан чүве-кажыл. Чимит-Доржу Байыр-ич (мээң дорт удуртуп ораар дар-и, Россия Чоннарының ассамб-леязының даргазы. Авт.) силерни-еледи. Силерге дыка бүзүрээр,-ерни кончуг угаанныг деп мак-р кижжи чорду. Халас звес, Кара-с Донгаковна, өртзөн төлээр-и, бо рынок хамаарылгаларының-инде ынчанмас аргажок". Чөл-эрешлес харыым кайда боор,-ан-на ол эн-не хүндүлээрим ки-лерниң бирээзи турган, оон "Ка-гастың чүү" ("Перо черного гри-") деп ному мээң столумдан ыра-турду. Ынчалдыр-ла Күжүгет-Серзеевич-биле таныжылгам, кады

ажылдажылгам эгелзэн.

Дугурушкан үевиште Күжүгет-Серзеевич кылын кыдырааш дол-дур бижип алган чүүлүн эккеп бер-ди. Хол үжүү-биле бижзэн чүүлде-элзэн-не эдилгелер кылган болду. Элзэн-не үр үениң дургузунда ол-бижип алган чогаалы-биле ажил-даан дээрзи илден: катап-катап-номчуп, эглип кээп, эдип-чазап тур-ган хире. Кайы хире күштү олче үн-дүрүп, чеже дерни төккени бил-динип кээр.

Барык чартык чылдың дургу-зунда очулдуруп келдим.Номнун-бирги кеззениң элзэн улуг кезини-шенеп очулдуруп алгаш, эн баштай-эккээримге, номчуп көргөш, таар-зынганы илден, мынча дээнин утпас-мен: "Донгаковна, силерниң орус-таарыңар мээң тывалаарымдан-ушчок эки-дир". Мени хей-аът ки-рип мактап органы ол-дур ийин, оон-тыва литературлуг дылда чогаалын-магадап номчуп ханмадым, дыл-домааның чечен-мергенин, чара-жын. Оон "Танды-Тыва: ак-көк хөл-дер болгаш хемнерниң чурту" деп-номучырыкче 2004 чылда Москвага-үнген. Ол дораан-на хөйүнүң улуг-сонургалын болдурган. Аңгы-аңгы харысалгалыг күрүнө эрге-дужаалдарынга ажилдап чорааш, бодунун биче чурту — Тывазынга, тыва чонунга тураскадып, чаңгыс-звес номну ол бижзэн. 2000 чыл-дарда хүндүлүг дыштанылгага ор-гаш безин Тывага болгаш Россия-га болуп турган болушкуннарга-анаа-ла киржилге чоң артпайн кел-ген.Төөгүлүг болушкуннар-биле-байлак амыдыралын, арга-дуржул-газын, бодал-көрүжүн тыва чону-

ЧҮГЛҮТ КУШ ДЕГ ЧҮГҮРҮКТЕР

(Нацияның чарыш маргылдаазы)

Бүгү-россияның чадаг чарыш (кросс) хүнүнге тураскааткан бирги "Нацияның чарыш маргылдаазына" 3 класс уруглардан эгелээш, 60-70 харназынныг хоочун спортчуларга чедир республиканың 1306 чурттакчылары киришкен. 2014 метр хемчээлге чадаг чарышка Чазак кежигүннери, сайыттар, Дээди Хуралдың (парламентиниң) болгаш хоорай депутаттары, албан черлери, агентилелдер удуртукчулары киржи, чонну кадык-чаагай амыдыралче, массалыг күш-культура сайзыралынче кыйгырган.

Эртенги үеде "Сүбедей" универсалдыг спорт комплекзиниң даштынга киржикчилерни бүртүкээр ажил эгелээн. Адын бижидип алган спортчуларга "Нацияның чадаг чарыш маргылдаазы" деп бижиктиг ак футболкаларны база үлээн. Чарыштын байырлыг шугум чыскаалыга Россияның тугун хостуг хүрешке Европаның ийи дакпыр чемпиону Олан Сат көдүргөн. Аңаа байыр чедириш-кинериниң соонда оргкомитет маргылдааның канчаар эртерин тайылбырлаан. Спортчулар хемчээл аайы-биле аңгы-аңгы черлерден тускай доктааттыг үелерде маңажап үнгеш, хоорайның төвүнде Культура болгаш дыштанылганың национал паркының улуг эжиниң аксынга чедир чарышканнар.

VIP хемчээлинге Чазак бажыңының даштындан чарып үнген спортчуларның херэзженнер аразындан Надежда Күжүгет, эр улус аразында Альберт Бараан кымгадаа аштырбааннар. 4000 метрге

Олеся Чыпсын, Алдынай Оюн, Эртине Сарыглар, Аржаан Ооржак тиилекчилер болгулаан. Ол-ла хемчээлге Юлия Монгуш, Алдынай Донгак, Анастасия Скипинайтес, Чайрана Монгуш, Василий Дана, Чаян-оол Ооржак, Карим Калван-оол, Чингис Ооржак ийиги-үшкү черлерни алган. 6000 метрге уруглардан Айзана Куулар, Алдынай Болдук, Мария Санди шаңналдыг черлерге кирген. 8000 метр хемчээлге эр улус аразында Алексей Ондар, Аян-Доржу Лапчар, Чаян Хомушкун, херэзженнер аразындан Ия Донгак, Роза Монгуш, Чодураа Дугаржик илереп, спортчу чедиш-кинерлиг болган. Эң-не узун 12000 метр хемчээлге Чаа-Хөл кожуунун спортчузу Айдаш Комбу тиилээн. Бо аныяк спортчу черле сөөлгү үеде республика чергелиг маргылдааларда тергидип турар. Ол бо чылгы Наадым байырлардарында база чемпион болган. Тиилекчилерге диплом, медальдар болгаш кубоктары тывыскан.

Киржикчилерниң хөй кезин

олимпийжи хемчээлге (2014 метр) маңаар күзелин илереткен. Ол хемчээлге таарыштыр чаңгыс орук ажыттыганы арай харааданчыг болган. Хоорайның төп оруктарын доозазын эжелеп алыры база болдунмас. Ынчангаш бо айтыргыны келир чылгы маргылдаага чедир кандыг-бир арга-биле шитпирлээр болза эки дээрзин эрткирчилер өөренип көрүп турар. Оон ыңай тускай дугаарлап каан футболкалар чамдык киржикчилерге четпейн барган. Ынчалза-даа ол талазы-биле түңнелдер үндүреринге будулгаазынар үнмээн. Бир дугаар эртип турар маргылдаага черле өөредиглиг чүүлдерниң көстүп кээри чөп. Ынчангаш маргылдааның эртип турарында хамаарыштыр оон киржикчилери кандыг үнелелдер бээр звес, сонуурган көрээлинер:

Буян Сарыглар, Тываның Аныяктар чазааның даргазы:

— Бөгүн Россияның бүгү хоорайларында муң-муң чоннар чадаг чарыш маргылдаазында киржи турар. Чонну спортче, кадык-чаагай амыдыралче хаара туткан бо хемчегден бистиң чыдып каар эргевис чок. Бо хүннү организаастап эрткир турар Тываның Аныяктар херектериниң болгаш спорт талазы-биле яамызының чымыштыг ажылынга Аныяктар чазаа база үлүг-хууус кирип келдивис.

Аяна Аңгы-ооловна Уварова, ТывКУ-нун күш-культура болгаш спорт факультетиниң чиик атлетика башкызы:

— Маргылдаага бистиң факультетивистен 70 хире студент киришкен. Черле эки түңнелдерни көргүзөр дээш келген бис. Бүзүреливисти бадыткап, 4 км. хемчээлге Алдынай Чыпсын I-ги черни, Алдынай Сарыглар III-кү черни, 8 км. хемчээлге Алексей Ондар I-ги черни алгылады. Ниитизи-биле чугаалаар болза, республикада чадаг чарыш маргылдааларының эртип турар деңгели чылдан чылче көдүрлүп орат. Ынчалза-даа мындыг хевирлиг улуг чарыштар эрткирериниң мурнунда хоорай чергелиг-даа бичии-бичии маргылдааларны эрткир турган болза эки. Олчүүл спортчуларның белеткелинге ужурдузалыг. Ынчан оларның арга-мергежил, күш-шыдал сайзыралы бедир, белеткели шыырак болур.

Рада Шериг-ооловна Монгуш, республиканың №3 эмнелгезиниң улуг эмчизи:

— Россия чергелиг бо маргылдааны организаастап эрткир турары дыка эки-дир. Эмчилер база идепкейлиг кириштивис. Чаңгыс аай дөмей футболкаларны үлөп бергенин, маңаар хемчээлдерни харназын аайы-биле бөлүктөп каанын эки деп көрдүвүс. Бис база чоннуң кадык-чаагай амыдыралы дээш ажылдап турар улус болганывиста мындыг хевирлиг хемчеглер моондаа соңгаар болуп-ла турар болзун деп күзээр-дир бис.

Шончалай МААТЫ-ООЛ.
Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

Айдаш Комбу тиилекчи.

Хоочун спортчу

Сайыттын холундан шаңнал алыры – аас-кежик.

Эмчилер маргылдаага эки киришкен.

Спорт спорт спорт

6 АЛДЫН, 4 МӨҢГҮН,
9 ХҮЛЕР МЕДАЛЬ — ТЫВАДА

Сентябрь 23, 24, 25 хүннеринде С.Ярыгин аттыг спортчу мергендерин дээди школазының "Хемчег" спорт залында 1996-1997 чылдарда төрүттүнген элээди оолдар арасында Сибирь Федералдыг округун хостуг хүреш маргылдаазы эрткен. Маргылдаага Бурят, Ас республикалардан, Красноярск крайдан, Иркутск, Кемерово, Новосибирск областарының, Норильск хоорайдан ниитизи-не 265 спортчу киришкен.

организастап эрттирип турарын эки деп санаан.

Бистиң тыва мөгелеривис эрткен чылгы хүрешке 4 алдын, 2 мөңгүн, 6 хүлер медальдыг болган болза, бо маргылдаада 6 алдын, 4 мөңгүн, 9 хүлер медальды чаалап алганнар. Ол чүүл тывада хостуг хүрештин сайзыралын, тыва спортчуларның маргылдаадан маргылдааже чедишкенин өңүп оорарын көргүзүп турар.

Доктаамал белеткел чоруп турарындан оолдарның арга-

мергежили улгадып турары маргылдаа үезинде көстүп келген. Бистиң республиканың элээди уруглар спорт школазының өөреникчизи Менги Мотуй-оол удурланыкчызын көдүргөш, бажын ажыр октаар чараш арганы ажыглааш, тускай шаңналга төлөпиг болган. Тиилелге чүткүл дээш Назарово хоорайның 35 килдиг мөгези Николай Донзаленко шаңнаткан. Ол дыка хей тыва мөгелерни кызымаккай чоруп көргүзүп, дидим хүрежи-биле ажып эрткеш, чемпион атты чаалап алган.

Олышкаш Тывадан Батыр Таба, Артыш Шырап, Байыр Ондар, Шораан Мунзук, Шолбан Монгуш, Бурятиядан Андрей Татаулин, Забайкал крайдан Солбан Түмэнбаяров, Красноярск крайдан Аюб Абредж, Никита Сучков, Владимир Трачук, Кемероводан Дмитрий Екименко, Новосибирскиден Семен Коломийцев тилекчилер болганнар. Олар Оренбург облазының Бугуруслан хоорайга октябрь 12-де болур Россия чемпионатына киржир.

Айдыкоо ОНДАР.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

Адаан-Бөрейге арга хер...

шынынга Тыва Республика-Чазаның Даргазының бирги аргачызының хүлээлгезин күүп турар хоочун спортчу, республиканың бокс талазы-биле кашыр чемпиону Виталий Барты-ады киржип, Чазак Даргазы Шолбан Кара-оолдун, бодунун агаш Чазак кежигүннеринин элээдинден байыр чедирип, тывагүрү хүрештин чедишкенин идеглезш, элээди хар-назынның телеринге менди-чаагай хүрешин күззэн.

Мөгелер 32-120 килге чедир аңгы 14 килге хүрешкен. Элээ-оолдарның аваангыр, шимчен-маргылдааны солун болду, тиилелге дээш демиселди иглендирген. А шииткекчилер-хүрешкен мөгелеринден карак байн, шын шиидип турарын келээлчилер үнелеп, маргылдааны

Тилекчилерге — шаңналдар.

Кикбоксинг

ИТАЛИЯГА БОЛУП ЭРТКЕН МАРГЫЛДААГА

2011 чылдың сентябрь 2-9 хүннеринде Италияның Линиано Салббаторо хоорайына спорттун база бир чараш хевири кикбоксингиге элээди оолдар болгаш аныяктар аразына Европаның бирги чери дээш маргылдаа болуп эрткен.

Тренер-башкы, алдарлыг спорт мастери Мерген Монгуштуң удуртулгазы-биле Тывадан 5 оол Россияның чыынды командазының кежигүннери болуп аңаа киришкен. 37 чурттан болгаш 1200 киржикчилерден Россияның чыынды командазы ниитизи-биле бирги черни элзэн. Барык 7 хонук үргүлчүлзэн чидиг демиселдин түңнелинде элээди оолдар аразына Кежик Монгуш (Кызыл) — 2-ги черни, Алдын-Херел Успун (Мөңгүн-Тайга) — 1-ги черни, Аяс Суруу (Улуг-Хем) — ийиги черни база аныяктар аразына Белек Куулар (Кызыл) — ийиги черни, Эртине Монгуш (Кызыл) — ийиги черни боттарының деңзилериниң айы-биле элзэн.

Бистиң оолдарывиска моральдыг, материалдыг дузаны чедирген спорт сайыды Уран-кыс Ондарга, ТР-ниң Кикбоксинг федерациязының даргазы Виталий Бартына-Садыга болгаш бистиң оолдары-высты доктаамал деткип чорур ТР-ниң Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оолга улуу-биле өөрүп чет-тиргенивисти илередип тур бис.

Ада-иелер.

Чагаалар аразындан

СУГ ЧЕРЛЕ
ХЕРЕК

Бир солунга суг чок Чаа-Хөл суурнуң дугайында номчааш, ону кандыг арга-биле эдип ал болурун бодандым. Бодум 1951 чылда көргөним чүүлү сактып келдим. Бедик тей кырында суг үнгөш, чер адаанче кирип чыдар сугну ол черниң чону доскаш, хоорза дамчыштыр хереглээн черлеринче аксып турар чораан.

Чаа-Хөл суурнуң турар чери — эмин эрттирген сайыгыз, үнүш өстүреринге таарышкан хөрзүнүгү, суг-ла болза, магалыг чер. Силерниң ол суурунарның үстүү талазында хемден үндүр агыска Терезинниң бугазының дөзүнүң адаа талазындан улуг оңгарны казып шинчилээш, чер адааның суу кайы хире хандыр чыдарын тодарткаш, хоорзалааш, суурже кирип, чылдың кайы-даа үезинде ажыглап болур хевирлиг-дир.

Бо саналымны гидротехниктер, агротехниктер, сантехниктер сүмележи, шинчилеп планнааш, ол черниң суг адааның суу бодунуң базышкыны-биле бажын бүрүзүн дамчааш, ногаажи, чечек-чимис-биле мандып болур-дур. Чуртталганың кол дөзү — хүн, суг, довурак бисти тоттуруп, байыдып чоруур болганда, мээң бо саналымга кандыг-бир бөдүүн арга-дуржулганы немеп, ажыглай бээр силер.

Бады ООРЖАК.

Кызыл хоорай.

КУЗЕЛИМ БУТКЕН

Ооң мурнунда чылдарда Кызылга Наадым көөр арга меңээ таварышпааны элдеп. Бир-ле чүве ужуң көрүп шыдавайн баар турдум. Бичи чораан үелеримде ада-иемни эдери, маевкаларны көөр чрдум. Ол үениң ажыл-ишчи кижилери ажылдап-даа, дыштанып-даа билер чораан-дыр. Биче-оол Кыргысович Монгул-оол дарганың ажылдап чораан чылдарында маевкалар дыка солун турган. Ажыл-ишти түңнээн күш-ажылчы байырлалга солун хемчеглерни кириген болур. Дарга боду баштапкаш, спортчу оюннарны эрттирип-ле эгелээр чүве. Улуг-бичи кижилериниң идепкейлиин...

Бо чылын эрткен малчыннар Наадымын база Тывавыстың күрүне болуп тургустунганының 90 чыл юбилейинде планнаан хемчеглер хей-ле чорду. Солунда парлаан программадан көрүп алгаш, бодумнуң сонургаан чүүлдеримни барып көрдүм. Ылаңгыя танцы болгаш костюмун "Эдегей" театрының көргүзүүн, кызыгаар чок найыралдың көвүрүү — "Кызыл-Курагино" төлөвилелдин шугуму-биле аалчыларның концерт программасын көргөним утундурбас. Байырлалды Кызылга эрттирерге, солун-даа, онзагай-даа чорду. Ынчангаш тыва чуртумга ам-даа сайзырап хөгжүүрүн, кижиги бүрүзү ажылдап турарын, депшилгелиг үеже ам-даа херин базарын күзедим.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.

Улуг-Хем кожуун.

УКСААНЫ
ЭКИЖИДЕР
БОДАЗА...

Автор кижиниң "Шын" солунга "Чүгле тыва аъттарны чарыштыр-за" деп чүүлүн номчааш, мону бижип олур мен. Улуг байыр-наадым-

нарда чүгле тыва аъттарны чарыш-тырып болур-ла ыйнаан, ынчалза-даа арыг тыва уксааның аъттары-ның ховартааны кончуг-дур.

Мээң билирим 1960 чылдардан бээр-ле тыва уксааның чылгыларынга орус, англи уксаалыг аскырларны салып, хайнакташтырылганы чорудуп турган. Моол малдар-биле база хайнакташкан болгай. Ынчангаш арыг тыва аъттарның ховартааны ол. Чогум тыва аът шыдамык, белең аарбас, турбас боор чүве.

Соңгаартан чарыш аъттарын садып ал, ону чарыштырып турарында кандыг-даа багай чүве чок, харын-даа эки-дир деп санаар мен. Чүге дизе спортка сайзырал херек болгай. Тывада чүгүрүк малдар садар рынок чок болганда, хереглээн кижиги ону кайыын-даа садып алыры — ооң хостуг эргези-дир. Хакасияның Аскиз районунда чүс ажыг чылгылыг аът садыгжызы барын көрдүм. Ооң чугаазы-биле алырга, чылдың-на 30-40 хире богбаны тывалар садып алгаш баар. Бир богбаны он дөтпеге орнап турар. Аъттары чыраа, челер, чүгүрүк. Он ажыг аксырны аңгы кажжаада тудуп турар. Эки уксаалыг аксырларын, үш-дөрт чыл болгаш-ла, солуй эдериштирип турары солун. Бо арга-дуржулганы өөренип көргөш, Тывага аныяк богба, чаваалар садар тускайлат-тынган ярмарка-садыглаашкынны көдээ ажыл-агыйның хүннеринде организастап турза кандыгыл деп мээң саналым-дыр.

Сергей ИРГИТ,
малчын.

Бай-Тайга кожуун.

УУРГАЙНЫҢ
ЧАЖЫДЫ

Бистиң арат бугаларывысты шинчилээн эртемденнерниң утка-зын билип чадап каан чажыт шынарлыг чүүлдериниң бирээзи — тыва чоннуң кызыл-тас, арбай болгаш чинге-тарааны шыгжаарда ажыглап чорааны кайгамчык мерген угаан-биле кылдыганы уургайлары. Ол дээрже боттарның күш-ажылының түңнели — күскү арбын дүжүттү шыгжап турган черлери-дир.

Уургай бүрүзүн ханы шинчилеп көөрге, инженер-техниктиг негел-делер езугаар кылдыганын бад-дыткаан чүүлдер бар бооп турар. Шаандагы уургайларны чүгле "улуг-караал" шинчилеп көөр чүве болза, кайгамчык солун чүүлдер тодараар: оларның кылдыганы черлери — арат бугаларның бажында, долгандыр хей үнүш, ыяш аймаа чок, чогуур температураны тудуп турар, чери кадыг. Эртемденнерни сонургаткан чүве — уургайны дуглаарда ажыглап турган ыяштан кылган бөдүүн хаалгалар. Оларда дээктээр, шоочалап быжыглаар чүүлдер чок болганы. Уургайның аксын дээктөөс кылдыр кылганының бир чажыды — бистиң тыва кижиги бот-боттарыга ол хире бүзүрээр турган. Чоокта чаага, эрткен чүс чылды төнчүзүңгө дээр бажыңнарывысты шоочала-вайн, ыяштар-биле дээктээш, клуб-че чоруй баар турганывысты улуг назылыг кижилер сактып кээр боор.

Ам күскү дүжүдүвүстү шаандагы ол арганы ажыглап, уургай кылгаш, шыгжап болур бе? Мээң айтырым ол.

Олег ТАМДЫН.

Кызыл хоорай.

8. Дүрген эргелелче өнчү-хөргөн чыдарының дугайында айтышкын алган үеден эгелээш, 3 ажыл хүнүгузунда алыкчы-албан чери актыныгазын Тыва Республиканың Кадыкка болгаш социал хөгжүлде яамызын рудар.

Тыва Республиканың Чазан
Даргазының бирги оралакчызын
хүлээлгезин күүседип турар Ш.ИРГ

Муниципалдыг телерадио-дамчдыг
организациялары бүртүктетинмээн.

Уран чүүл

«ЭРГЕЛИГ ЧОНУМ, ЭЛ КҮРҮНЕМ»

Тыва Арат Республиканың тургустунганындан бээр 90 чыл оюнга тураскааткан хемчеглер уламчылавышаан. Ооң көскү бир чижээ — тыва национал оркестрнин бараалгатканы "Эргелиг чонум, эл күрүнем" аттыг концерти. Ол сентябрь 24-те Улусчу чогадылга бажыңыга болуп эрткен.

Көрүкчүлөр олуттарын ээлеп кенде, торгу-маңнык национал хептерлиг артистер сцена долдур олургулапкан соонда, янзы-бүрү хөгжүм үнү куттулуп-ла эгелээн. Концерти Александр Даржайның сөзүңге Аяна Монгуштуң бижээни "Бедик сүлделиг Тыва мен" деп ырызы-биле ажиткан. Чингине тыва хөгжүм херекселдеринин кат-тышкан үннери тааланчыг уян-даа апаар, хенертен бедип, чавызап бады-даа баар. Бирде тайга черде шапкын хем шаалаан, бирде сал-гын-сырын эстээн-даа ышкаш кыл-дыр дыңналып кээр. Ол арыг, чараш аялгаларга Тывавыстың тулган ыраажыларының өткүт үннери немежи, аян ырын бадыргылап-тарга, чаражын чүү дээр! Көрүкчү, мен хуумда, ол аялгалар оюнун башкарган дирижер Аяна Монгуштуң холдарының ээлгир чаражын безин магадап ханмадым.

Кол-ла чүүл — концерттин утка-шынарлыгы. Программатөөгүнүн арыннарын чурум езуугаар ажиткан. "Көжээлер" деп композициядан эгелээш, тыва чоннуң амыдыралы-биле холбашкан "Коңгулуур", "Алды баштыг Кара-Даг", "Кадарчы кыс", "Аътанып-каш чоруулулар!", "Доруг-Дайым" дээн ышкаш билдингир ырылар чаңгылганган. РФ-тин алдарлыг артизи Анзат Куулар биле ТР-ниң алдарлыг артизи Луиза Мортал-оолдун "Аяк шайым" деп ырыны кадарда аяк-шайын тудуп алгаш, ырылааны онзагай болган. Анзат Куулар В.Көк-оолдун "Хайыраан бодундан" ырыларны база бараалгаткан.

Көрүкчүлөргө чаа чүүл — аныяк композитор Оксана Тюлюштуң М.Кенин-Лопсанның Тываның төөгүзүндө көскү политик, Тываны Россияга каттыжарыңга улуг үлүг-хуузу кириген М.Буян-

Бадыргыга тураскааткан чогадып тургусканы "Адымның кударалы" деп ырызы болган. Бо ырыны күүседиринин мурнунда концерт башкарыкчылары: Тываның алдарлыг артизи Айдысмаа Көшкендей биле оркестрнин солизи Евгений Сарыглар М.Буян-Бадыргының чырык адын сактыры-биле көрүкчүлөрнү бут кырынга езулап турарынче кыйгырган. Ырыны Тыва национал оркестрнин артизи Аян-оол Сам күүседип турда, сцена артында улуг экранга Буян-Бадыргының херек чуруун көргүзүпкен. Ынчан Аян-оол Самның арын-шырайының М.Буян-Бадыргыга дөмейин көрүкчүлөр эскерген-не боор. Ол артист сагыш-сеткилинден бердинип ырлаарга, улуг өгбевис мурнувуста бо чагыг-сөзүн берип, алгап-йөрээп турган дег сагындырды. Ырның сестери ала-чайгаар сагышка артып каар болду:

"Танды-Тывам чуртуңар бооп
артар болзун!
Тараалаң шөл шөлдөргө бооп
артар болзун!
Арыг, көк дээр дээринер бооп
артар болзун!
Аксым хемнер хемнергер бооп
артар болзун!"

База бир солун көргүзүг — Тываның алдарлыг артизи Куирк Шон Патриктин А.Даржайның "Кузнецов, мен сактып тур мен" деп монолугун хөгжүмгө үдедип күүсеткени. Шоннуң тыва дыл кырынга арыг чугаалаарын, а харын-даа аянын номчулганы ол хире бедик деңгелге күүседирин магадавас аргажок. Ол төрөөн дылынга "багай чугаалаар" чамдык эш-өөрүсүке езулуг үлегер-дир деп билдим.

Концерт адакталып, дайын чылдарының соондагы үелерин көргүзүп чоруй, бистиң амгы үевиске ха-

маарылгалыг "Тыва чуртум найыралы" деп ырыны Тываның алдарлыг артизи, улустун хөмейжизи Андрей Монгуштуң күүсеткени-биле доозулган.

Арыннарында хүлүмзүрүг долган көрүкчүлөр тарап турда, оларның аразындан Тываның Улустун артизи Станислав Ирилге чедип, концертке хамаарыштыр үнелел бээрин диледим. Ол бодадарын өөрүшкү-биле чугаалады:

— Кайгамчык-тыр. Тыва чонун сагыш-сеткилинге дээп турар, оларның кужурун чедингир-биле хандырып турар концерт-тир. Улустун чогаалчызы Александр Даржайның бижээн сценарийинге национал оркестривистин дүүштүр белектенгени тергил-дир. Черле ынчаш Тывавыстың эрткен төөгүзүн уран чүүлге бүрүн көргүзүпкенинге сеткиливис ханызындан өөрүп, амырап турар улус-тур бис. Дараазында композитор Оксана Түлүштөн ооң бо концертте кирген ийи ажылының дугайында айтырдым:

— Ийе, мээң бо концертте "Көжээлер" биле Буян-Бадыргының чырык овор-хевирин тургускан ажылым кирген. "Көжээлер" Элегстен тыпкан түрк чевег-хөөр бижимелдеринин очулгазынга бижиттинген. А "Адымның кударалын" 8-9 чыл бурунгаар-ла бижир деп бодап чораан мен. Бо хүннерде күзелім боттанып эгелээнинге өөрүүр-дүр мен.

Шончалай МААТЫ-ООЛ.
Чингис СААЯНЫҢ тырттыр-ган чуруктары.

Төрүттүңген хүнүңер-биле!

Бистиң хүндүлүг ававыс Светлана Калзын-ооловна Тюлюштуң сентябрь 30-де төрүттүңген хүнү. Ол Өвүр кожунда Хандагайты суурда хөй чылдарда үр-түннелдиг, хүндүткелдиг, культура шугумунда библиотекар болуп ачурттап чоруур, ол — хөй ажы-төлүнүн, уйнуктарының эне ынак кырган-авазы. Ынчангаш ававыска белек кылдыр дар-оодуругларны бараалгаттывыс:

Тоолзуг, чараш Торгалыг хем — Өвүр черге
Төрүттүңген, өскөн болгаш ындыг боор сен
Төрелдерге, эшке-өөрге хүндүткелдиг,
Дөр-ле сыңмас үнген-кирген төрөл чоннуң.
Авабыс — чуртталгавыс даянгыжы,
Авабыс — хензиг уйнуктарының чырыкчызы,
Авабыс — кыстың, оолдун чоргааралы!
Алдынга-даа, мөңгүңе-даа солуп болбас,
Арыг-шынны салгалдарга айтып чоруур,
Ачы-буян өлчөй кежиин йөрээвишаан,
Аас-кежиин, өөрүшкүнү, кадыкшылды
62 харлап турар байырыңда
Ажы-төлүң дөгеревис йөрээп тур бис!
Хүннээрэктеэн аяс хүн дег шырайыңга
Хүлүмзүрүг кезээ мөңгө чайнап чорзун!
Ажы-төлүң аразыңга 100 хар чедир,
Авабыс сээң, чурттаарыңны күзедивис.

Хүндүткел-биле,
ажы

Шеверлекчилер бригадасы (звенозу) негеттиниң тур

Тел. 4-85-29; 8-905-920-41-01

«ЭНЕРГОТУДУГ» кызыгаарлаттыңан харысалгалыг ниитилел КВАРТИРАЛАРНЫ ТУДУГ КЫЛЫКЧЫЗЫ

Объектинин ады	Өрээлдер саны	So	S кухня
Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр. бажың 13, 4 каът тууйбу бажың	1	43,26	9,96
	2 тип 1	84,63	11,50
	2 тип 2	74,78	12,27
Дужаар хуусаазы 2011 ч, 4 квартал.	3	97,80	11,50

1 дөрбелчин метрде өртөө 34 500 рубльден өрү
Каш базым черде быжыг гаражтар бар.

Амгы үеде квартира садып алыры — амгы үениң экономиказының турум эвес байдалдарында силерни акшаңарны камгалап алырының эң эки аргазы-дыр. ОЛ БАЖЫНДАН КВАРТИРАЛАР САДЫП АЛЫРЫН ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДАРААЗЫНДА ТЕЛЕФОННАРЖЕ ДОЛГ
тел/факс: (39422) 4-85-29,
8-923-268-90-73, 8-923-386-80-48, 8-905-920-41-01.
Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

"ШЫН" солунну дамчыштыр

Өг-бүлөвистин өзээ чораан Алексей Калзын-оолович Ткөөлгү оруунче үдээр берге хүннерде база биске ууттунмас аа човулаңга таварышкан турувуста сагыш-сеткилдиг деткимчезин материалдыг дузаны чедирген, дузалашкан шупту төрелдерин өөрүвүске, кудаларывыска, чаңгыскалассчыларга, кады ажилдап коллегаларыңга, социал төптүн ажилдакчыларыңга, Дус-Даг, Ча Ак-Чыраадан келген эш-өөрүвүске черге чедир мөгейб четтиргенивисти илереттивис.

Өөнүн ишти, ажы-төлү, уйнуктары, келиннери, кү

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91, e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агы, очулга — 2-03-87, үлөтүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефон-че долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7400. Чагыг 111. Номерни парлагже дужааганы: график езуугаар — 21.00, херек кырында — 17.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО "Тувакн Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 04930 Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш маас коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирь регионнар аразының девискээр эргелели "Шын" солунну 2004 чылдан 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң "Тываполиграф" ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравч 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодадары Рцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары бо өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар